

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

(Ընդունված է)

ԳԼՈՒԽ Զ.

Մեխորեան գրերը:

Բոլոր նախորդ այբուբեններու խափանու-
մէն յետոյ, վերջին գրութիւնը՝ որ Հայ ժողո-
վորդը գործածել սկսաւ ե գարեւն եւ անխափան
կը պահէ մինչեւ Հիմայ, Մեխորեան (կամ ընդ-
հանուր անունով՝ Հայկական) գիրն է, Այս
գրերու գիւտի հանգամանքները, տեղի ու ժա-
մանակի քննութիւնը կը պատկանին Ս. Մեխորի
կենսագրութեան: Այս գլխուն մէջ կը փայ մեզ
ուսումնասիրել բոլոր այն հանգամանքները՝ որ
կը վերաբերին Մեխորեան գրերու ներքին կազ-
մութեան:

Նիւթին մարողական ուսումնասիրութիւնը
կը պարունակէ ութը գլխաւոր խնդիրներ.
ասոնք են՝

Ա. Գրերու թիւը.

Բ. Մեխորեան այբուբենի յորինուածու-
թիւնը.

Գ. Գրութեան ուղղութիւնը.

Դ. Գրերու ձեւը եւ անոց ծագումը.

Ե. Գրերու գասաւորութիւնը կամ կարգը.

Զ. Գրերու անունը.

Է. Գրերու հնչումը կամ արժեքը.

Ը. Գրերու տեսակները եւ զարգացումը:

Ուրեմն ներկայ գլուխն ալ պիտի պարու-
նակէ ութը մաս՝ նիւթին ութը մասերուն հա-
մապատասխան:

Մեխորեան գրերուն ինչ:

1. Պատմագիրներու վկայութիւնը Մե-
քորեան գրերու թուի մասին. 2. Մասնագրա-
կան վկայութիւններ. 3. Հնագոյն արձանագրու-
թեանց վկայութիւնը. 4. Նոր քննիչներուն
կարծիքը. 5. Ղ. Աղայեանի կարծիքը. 6. Ասոր
հիշումը. 7. Մեր 36 գրերը բոլորն ալ Մե-
քորի հնարածն են. հին պատմիչներու եւ նոր
քննիչներու երկու տարբեր կարծիքները. 8.
Անոց քննութիւնը. եզրակացութիւն:

1. Թեւեւ այսօրուան մեր գործածած Հայե-
րէն այբուբենը 38 գիր կը պարունակէ, բայց
ինչպէս ամենուն յայտնի է, անոնցմէ օ եւ ֆ վեր-
ջին գրերուն միայն աւելցուած են հին այբու-
բենին վրայ՝ յունարէնի եւ լատներէնի ազդե-

ցութեամբ: Բուն Մեքորեան այբուբենը ունի
36 գիր (—էն մինչեւ +):

Բայց տեսնենք թէ իրօք Ս. Մեքորի հնա-
րած այբուբենը 36 գիր էր, արդեօք այս թուին
վրայ յաւելումներ կամ յապաւումներ տեղի
ունեցած չ'են յետագայ դարերուն մէջ:

Մեքորեան գրերու թուին վրայ՝ մեր հին
պատմագիրներուն (յատկապէս Կորիւնի, Փար-
պեղայեան եւ Խորենացոյն) մէջ ամենեւին տեղե-
կութիւն չ'ենք գտներ: Աւելի յետին մասնա-
գիրներու մէջ հետեւեալ տեղեկութիւններ կան:

—) Հնորդաւոյն վիպասանութեան հե-
տեւեալ տողերը:

ՁԱտուածագիծ տառս ընկալեալ,
երիւք տասամբ վեցիւք յանգեալ,
Արեգական ելիւք չափեալ:

(Աղագաւ. էջ 533.)

Հատուածին երկրորդ տողը չափ պարզ է.
կը ներկայացնէ 36 թիւը ($3 \times 10 + 6 = 36$).
Իսկ երկրորդ տողը մութ կը փայ: Չամէնա՞ն Ա.
755 կը համարի իրրեւ ականակութիւն տարւոյն
360 օրերուն (‘Ըստ 36 տասանց աւուրց տար-
ւոյն’):

Բ) Ասողիկ (Վլ. Զ. էջ 139) կը գրէ.
‘Դպրութիւն Հայոց լեզուիս է՛ գիր ի Դանիէլէ
փիլիսոփայէ կարգեցաւ, իսկ զեօթն գրոցն
պահասութիւն Մեքորիք երանելի Ցարծաթի խըն-
դրուածովք յԱստուծոյ առնու’, (29+7=36):

Գ) Վարդան, էջ 49. ‘Սուրբ Մեքորայ
յորինէ դպրութիւն Հայերէն, քսան եւ երկու
գիր առ Դանիէլէ աստուայ գտեալ . . . որուն
վրայ կ'աւելցնէ թէ ‘այս նմա Աստուած զինդրե-
լին, չորեքտասան գիրս’, (22+14 կ'ըլլայ 36):

Դ) Կայսերաց Պատմ. ‘Կառւ դպրութիւն
Հայերէն լեզուին, է՛ գրով ի Դանիէլէ փիլիսո-
փայէ . . . իսկ զեօթն գրոյն պահասութիւն
Մեքորայ երանելի Ցարծաթի . . . Հայեցալ
յԱստուծոյ եւ ցուցեալ նմա ի տեսչեան’,
(29+7=36):

Ե) Գանձարանի մէջ. ‘Հասն եւ ինն գիր
էր շինած . . . Այն Աստուծոյ անեղին փառաց՝
եօթն գիր այլ ի վիմին դրոշմած:’ (Չեր. Թաւ-
րիզի, Թ. 43, էջ 318բ—321բ, Var. զեօթն
գիրն ի քարին գրեաց՝ Չեւ. Կարին. 466,
էջ 182): — Ուրեմն $29 + 7 = 36$:

Զ) Նոյն Գանձարանի մէջ՝ աւելի յետոյ.
‘Սրբայ հոգի ջահեցաւ նոցին, վեցեակ վեցից
համարեալ գիրն’, (6×6=36):

Է) Գարձեալ Գանձարան, ուրիշ տաղի մը

մէջ. "Դանիէլը շնորհեալ, քսանեւինն գտեալ... Ըստուած գթացեալ... եօթն գիր յայտնեալ" (2Ես. Թաւրիդի, Թ. 43, էջ 156բ—154ա) — Հոս ալ $29+7=36$, — իսկ Կարին. 466, էջ 57—61 Կան Ե— Ինն բառին տեղ ունի Կան Ե— Զնէ, որ յայտնապէս սխալ է:

Ը) Կարապետ Սանեցի, էջ 41. "Որոյ անպապաշ առեալ ընդ իւր զինմաստունն Դանիէլը եւ ժամանէ առ Կողոն իւր" Թարգմանելով զվաղուց արարեալ Նշանն զկրկին տասն եւ զերկու տասն, — Հոս վերջին բառը պետք է ուղղել Գորն, որովհետեւ $2 \times 10 + 2 \times 10$ արդէն անսովոր եւ սգեղ զարձուած մ'է. ստով կ'ուենանք $2 \times 10 + 2 = 22$, որուն վրայ աւելցնելով էջ 43 յիշուած 14 տառերը (գրէր մատանագիծ ի սալ սրաի իւրոյ չորեքտասան տառ), կ'ունենանք 36 տառ:

Թ) Ոսկեփորիկ (2Ես. Գեորգեան, Թ. 263, էջ 255 եւ Կարինեան, Թ. 1723, էջ 275) կը գրէ. "Հայերէն եղաւ զպրութիւն ի քսան եւ ինն գրոյ... իսկ զեւեմ (գրոց) պակասութիւն ելից Կեարոյ" ($29+7=36$):

Ժ) Դաւիթ Այլաղթին ընծայուած Հանելուկին մէջ (տես վերը էջ 81) "Չափ հասակի ինչ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ երկցս երկոտասան" (այսինքն թէ տաւը գրերը $2 \times 12 = 24$ հաստ էին, յետոյ եղան $3 \times 12 = 36$ հաստ):

Ժ-) Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւթի անվաւերականն մէջ՝ (Սրուանձա. Հնոց-Նորոց) "ունէին ինչ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ... հրեշտակ տեսուն էջ յերկիր... տայր նոցա զգիրս եօթն" ($29+7=36$):

Ժբ) Վարդանազարին մէջ կը կարդանք (տես վերը էջ 88) "Ջառաջնին ի նոցանէ (յւսորոն) կը առեալ 17 գիր... ապա յաղթոս ապաւինեալ... եւ վաղվաղակի ստեղծանէր ինն եւ տասն գիր" ($17+19=36$):

Ինչպէս կը տեսնուի, այս բոլոր յիշատակութիւնները միաձայն կ'ընդունին 36 մետրոքան գիր: Աստիցմէ հնագոյնը Աստղիկինն է, ծ. դարէն: Աւելի հին տեղեկութիւն չկայ: Անստոյգ է Դաւիթ Այլաղթին ընծայուած Հանելուկին թուականը, թէեւ ասիկա մինչեւ Ե դար հանելուկորի (Այսպէս Հ. Ղ. Մ., Բաղմ. 1848, էջ 248—49), Անեանօթի է նշոյալէս յայտարար գրոց Թարգմանութեան ժամանակը, զոր ոմանք Անանիա Շիրակացիին կու տան (Ի դար) եւ ոմանք Ուխտանէսին (Ժ. դար), Հմմտ. Ջարր:

Հայկ. հին Դպր.՝ էջ 465 եւ Ալիշանի Հայապատումը՝ Ա. 71բ:

2. Բայց այս խնդրին մէջ մեզի օգնու թեան կը հասնին անուղղակի միջոցներ:

Ե դարուն ունիւք երկու քերթող՝ Կովստաս Կաթուղիկոս եւ Դաւթակի երգիչ, որոնց առաջինը գրած է Հռիփսիմեանց շարակարը եւ երկրորդը՝ Աղուանից Ջուանշիր իշխանին մահուան վրայ ողբ մը: Այս երկու գրութիւններն ալ տուն տուն այտաբնական կարգով ըլլալով՝ կը պարունակեն բոլոր 36 տառերը (եւ մինչեւ Ի):

3. Անցնիք հիմայ արձանագրութիւններուն:

Հայերէն ամենահին արձանագրութիւնը կը համարուի Տեղորի եկեղեցւոյն արեւմտեան դռան բարձունքին արձանագրութիւնը, որ հետադարձ կը յարգուի Տեղորի, Տեղագր. էջ 206 եւ յետոյ Ալիշան, Շիրակ էջ 132: Ալիշան այս արձանագրութիւնը կը դնէ Ե դարէն, ինչպէս ընդունած են նաեւ բանասէրներէն շատերը: (Յուսիկ եպս., Արարտ. 1892, էջ 879 կը համարի Ե դարու սկիզբէն): Ասոր չափ հին կը կարծուին նաեւ այն քանի մը մոզայիք արձանագրութիւնները՝ որ գտնուեցան Երուսաղէմ մէջ՝ Չիֆենեայ լեռան քով, Ռուսոյ վանքի շինութեան ժամանակ եւ զորոնք հրատարակեց Երուսաղէմի Միքայիլ Թեմիքը, ասկէ ալ Արարտ. 1871, էջ 251, 1872, էջ 494, Պատմ. կամ ուղեցոյց Ս. Տեղեաց էջ 167, նաեւ Տաշեան, Ահարկ մը Հայ հնագր. էջ 137: Այս արձանագրութեանց մէջ տարբեր չկայ, բայց մէկուն մէջ կայ "հորի ծեց, ամսաթիւը. ասկէ կը հետեւնան թէ Հայ թուականի հաստատութեան առաջ ըլլայ արձանագիրը:

Որոշ թուականով ամենահին արձանագրութիւններ կը համարուին 1. Հառնի Ս. Յարութիւն մատուցին ըով թուառած երեմիա երաժիշտին տապանաքարը՝ ԺԻ = 568 թուէն (Ալիշան, Շիրակ էջ 163): 2. Սեբաստիոյ մօտ Սոխկերի քարայրին արձանագրութիւնը՝ ԽԻ = 598 թուէն (հրատ. Սարգս. Տեղագր. էջ 65. արձանագրութեան նմանահաս ցրտագրութիւնը ինձ հաղորդեց թղթակից բարեկամս՝ Սեբաստացի Պր. Կ. Գառիկեան): 3. Խաղմասի գերեզմանատան մէջ գտնուած տապանաքար մը՝ ԻԲ = 573 թուէն (Մ. Վ. Բարխուդ. Աղուանիք երկիր, էջ 134): 4. Համակի Գեօղայ գաւառին Ղալակեա գիւղին գերեզմանատան մէջ գտնուած տապանաքար մը՝ ԼԴ = 585 թուէն (անդ, էջ 209): Բայց ասոնք ամէնքն ալ կաս-

գործածուած այս գրերը: Յեկորի արձանագրութեան մէջ՝ որ Ե դարէն է, կան է, յ, Հ տառերը. միայն է չկայ: Եթէ ուղիքը, կրնանք ստոր վրայ ուրիշներ ալ աւելցնել: Օրինակի համար՝ Նախիջեւան գաւառի Ալման գիւղին եկեղեցւոյ շրջապատ արձանագրութիւնը՝ 26 = 636 Թուէն (Տրատ. Սարգսեան, Յեղագր. 194, Ալիշան, Շիրակ էջ 125), ունի 1 Հ, 13 է. Ս. Հոփիսիմէի տաճարին արեւմտեան դռան կամարին վրայ՝ կոմիտաս կաթողիկոսի արձանագրութիւնը՝ Ե դարէն (Տրատ. Հասկաթ. Ա. 264, Ալիշան, Այրարատ 238, Ա. քաղ. Միթիթ. Այրարատ 1875, էջ 18, Լաւագոյնը Գ. վրդ. Յովսէփեան, Այրարատ 1898, էջ 442) ունի 1 Հ, 10 է, 5 յ. (Այսինքն բառին մէջ երեք գրերն ալ կան). միայն է չկայ: Նոյն կաթողիկոսին արձանագրութիւնը՝ տաճարին ներսը՝ աւագ սեղանին ետեւէ՝ արեւելեան պատին պատուհանին ճակատ ագուցուած քարին վրայ (Տրատ. Գ. Ա. Յովսէփեան, Արրատ. 1898, 441) ունի 7 է, 3 յ, Ե գիրը հոս ալ չկայ: Բայց թէ. հոս եւ թէ վերիններուն մէջ գործածուած չլըսը բոլորովին պատահական է, որովհետեւ բացառական հոլով գոյական մը կամ բայի եզակի երբորդ դէմք մը գործածուած չէ՞:

Այսպէս ուրեմն Աղայեանի փաստերը ամբողջապէս սխալ են եւ ամենեւին բանի մը չեն զորքի: Եւ չեն լինակը յետին միւր մը միայն ունէր, այն է իբր թէ բարեփոխել Տայերէն ուղղագրութիւնը եւ անոր մէջէն երեք տեսակ V գրութեան ձեւերէն (ւ, ու, Հ) երկուքը ջնջելով՝ պահել մէկ հնչւիւնն մէկ գիր: Նպատակը յարի եր (որովհետեւ գիտական՝ այսինքն հնչական ուղղագրութիւն մը այսօր բոլոր ազգերու մէջ եւ բոլոր լեզուներու համար ալ ցանկալի եղած է), բայց միջոցը սխալ, իսկ արդիւնքը՝ բարեփոխան խառնափոխիւն մը, որուն մէջ իր գաղտնի այսօր արեւելեան Տայերէնի ուղղագրութիւնը, Աղայեանի պատճառով: Աղայեանն ո՛չ միայն չկրցաւ հասնիլ իր նպատակին, որովհետեւ չէր նշանակում փոխել բառասկզբի Հ գիրը, չէրցաւ մէկ հնչւիւնին մէկ գիր սկզբունքը հաստատել, այլ եւ ընդհակառակը՝ աւելի խառնափոխեց Տայերէն ուղղագրութիւնը, որովհետեւ Հ, ու, ու գրերուն դիրքին ու հաստատուն կանոնները խառնակուեցան ու մոռցուեցան, եւ մէկ

գրին երկու հնչում տալու անախորժ գրութիւնը աւելի հաստատուեցաւ:

7. Հաստատել յետոյ թէ Մեսրոբեան պաշտօններ ունէր 36 գիր, պետք է քննել թէ այս գրերը բոլորն ալ Մեսրոբի հնարածներն են, եւ եթէ ոչ՝ որո՞նք են Մեսրոբի հնարածները:

Այս խնդրին մէջ թէ հին մատենագիրները եւ թէ նոր քննիչները երկու մեծ խուճիկ կը բաժնուին:

Առաջին խումբը կ'ընդունի որ Մեսրոբեան գրերը անկախ են Դանիելեան գրերէն, թէ Դանիելեան գրերը Տայերէն չեն եւ թէ Մեսրոբ իր նշանագրերը հնարելու ժամանակ աւանդու առաւած չէ. Տայերէն այրուրներ աւբողապէս Մեսրոբի հնարածն է:

Երկրորդ խումբը կ'ընդունի որ Դանիելեան գիրը Տայերէն էր, որ Մեսրոբ ձեռք առնունքէ յետոյ՝ պետք չունէր մէկ կողմ նետելու. նա պակասները միայն լրացուցած է եւ կազմած է Տայերէն այրուրները:

Առաջին խումբին գլուխը կանգնած է գրերու գիւտին ամէնէն հաւատարմ պատմիչը՝ Կորիւն. «Որում եւ պարգեւեր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ Տայերական շարուն ծնանել ծնունդ»՝ նորոք եւ սքանչելի՝ սուրբ աղօթք իւրով, Նշանակել Տայերէն լեզուին: Եւ անդէն վաղվադակի նշանակելով, անուանեալ եւ կարգեալ, յորինել սիրբայալիք եւ կապք եւ ձայնատուր նշանք» (էջ 10)՝ Վերջին երեք բառերը (նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ) այնպիսի թանկագին բառեր են, որ իրենց համառօտութեան մէջ ամէն գաղտնիք կը բացատրեն: Մեսրոբ ըրաւ այրուրներին վրայ ինչ որ պետք էր, տուաւ անոնց ձեւերը (նշանակեալ), գրաւ. անոնց անունները (անուանեալ), որոնց անոնց կարգը (կարգեալ), աւելցուց ձայնատուրները: Գործն մասնաւոր առաւելու գիւտին վրայ չի խօսիլ, այլ ընդհանրապէս կ'ընէ նշանագիրս Տայերէն լեզուին, սակէ պետք է հասկնալ որ Մեսրոբի գաւառ հնարած գրերը մեր այրուրներին բոլոր գրերն էին: Այս բանը աւելի կը շեշտէ ձայնատուրներու առանձին յիշատակութիւնը, որով կ'երեւայ որ բաղաձայններն ալ Մեսրոբինն էին: Վերջապէս նորոք բառը՝ որ կը պատկանի ծնած գրերուն (եւ ոչ թէ աղին), իր ցուցնէ թէ այն գրերը Մեսրոբի

1 Ե Զային Տայերէնի մէջ քերտուած աւագ ալ գրութեան ապացոյցները անս զերը Գ. Գ. 3:

1 Ըսա Գ. Յեր-Մկրտչեանի կազմած բնագրին (տե՛ս Արրատ. 1912, էջ 510):

ձեռքով նոր հնարուած էին եւ ոչ թէ հին Դաւիթեան գրերն էին:

Կորնելեն յետոյ կու գայ Խորենացին, որ գրերու գիտաւ նոյնպէս ամբողջովին կու տայ Մեսրոբին. «Երեւութացեալ հօգոյն աչաց թաթ ձեռքն աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի . . . եւ յարուցեալ յաղօթիցն, ետեղծ նշանաւոր զոր հանգերձ Հոռոմանոսի կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ, փոխադրելով զհայերն աթուրթայն ըստ անսպառախութեան օրագրայից հելլենացոց (Խոր. Գ. Ժգ): — (Հու Խորենացոյն մէջ յետոյ աւելցուած եօթը ձայնադրներուն մասին տես քիչ մը վարը):

Գրեթէ նոյն բառերն ունի Գրքը Կորնել (էջ 10), ինչպէս նաեւ Կիր. Գանձակցի, էջ 15. «Երեւեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռքն չգործին, գրելով ի վերայ վիմի, եւ ծանուցան աշխարհաբանս. եւ յարուցեալ ստեղծ զգիրսն»:

Հորհալին ալ՝ համառօտ ակնարկի մը. մէջ՝ այսպէս կը մտածէ.

Ըստ Մովսէսի արժանացեալ,
Ձատուածագին տառս ընկալեալ,
Երկից տասամբ վեցից յանգեալ:

Նոր քննիչներէն այս կարծիքը կը պաշտպանեն Զամեան, Աւգերեան, Իգ. Փափագեան եւ Մէնէվիշեան:

Աւգերեան կը գրէ. «Ընկալաւ (Մեսրոբ) տեղեամբ զկատարեալ նշանագիրս բաւականս վասն ճոխ եւ բազմահնչին լեզուիս հայոց (Արկ. վրք. սրբ. Ե. 292—3): Ասոր հետեւ զոթեմբէ Իգ. Վ. Փափագեանց (Պատմ. եկեղ. էջ 227). «Երեւութացան նմա ձեռք տառիցն եւ հնչմանց, սերտ սպառնութեամբ ի սիրտ եւ ի խորհուրդս մտացն՝ բովանդակեալ ունելով զմշակոյն արտաբանութեան լեզուիս», Բայց այս մասին ընդարձակ եւ մանրամասն կը խօսի Զամեան, Ա. 493 եւ 755—761:

Զամեան իբր փաստ առաջ կը բերէ նախ՝ պատմագիրներուն վկայութիւնը, երկրորդ՝ այն հանգամանքը՝ որ երբ Մեսրոբ գրերը ձեռքը կը դառնայ չայաստան, թագաւոր եւ կաթողիկոս հանդիսաւոր կերպով ընդ առաջ կ'ընեն եւ անոր բերած գրերը իր աստուածատուր շնորհք կ'ընդունին. երրորդ՝ Ս. Մեսրոբ որ Վրաց ու Աղուանից այբուբենը ամբողջապէս հնարեց, չպիտի կնքար իր ազգին գրերը ամբողջապէս հնարել:

Հ. Գ. Մէնէվիշեան՝ Յաղաւարեանի գրքին ընդարձակ քննադատականին մէջ (ՀԱ. 1896,

էջ 213—7) Դանիէլ ասորին գործը լոկ իբր փորձ կը համարէ եւ մեր ամբողջ այբուբենի գիտաւ կու տայ Մեսրոբին:

Ահա ասոնք են առաջին կարծիքին պատճառները:

Գալով երկրորդ կարծիքին, ասոր կը պատկանին հին պատմիչներուն եւ նոր քննիչներուն մեծագոյն մասը:

Հին պատմիչներուն մէջ այս կարծիքին առաջին պաշտպանն է Փարպեցին, որ մեսրոբեան գիրը ուղղակի Դանիէլեան գիրը կը դնէ. «Իսկ արային Հայոց սուրբ կաթողիկոսան Սահակաւ եւ երանելեան Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրն (Դանիէլ) ի Հարէլէ՝ ուրախ լինելին, Եւ այսպէս դիպեալ գիտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գրած արկանէր երանելին Մաշտոց, յերկրելով զմտ սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս եւ հեգեանային ուղղաշարութեան, ապալով նմա օգնականս եւ այլ արս բանիւրուն եւ մտացիս ի քահանայիցն Հայոց, որք էին սակաւ մի եւ նորա, որպէս երանելին Մաշտոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեգեանայինս . . . (Մաշտոց) զոր զարթոյց Աստուածային շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղընթացն գրաւոր Հարապիր տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիրոս (Փարպ. 1904, էջ 15—16):

Փարպեցիէն յետոյ կու գայ Խորենացին (Գ. Ժգ.), որ թէեւ իսկապէս առաջին խումբին կը պատկանի, բայց անոր ձեռագիրներէն մեկուն մէջ աւելցուած է եօթը ձայնադրներու յիշատակութիւնը. «Երեւութացեալ հօգոյն աչաց թաթ ձեռքն աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի. ա. ե. է. ը. ի. ո. շ. ւ. ւ. Ասով կ'իմացուի որ Մեսրոբ Դանիէլեան գիրը անփոփոխ պահելով՝ իր կողմէն աւելցուց միայն 7 ձայնադրները:

Խորենացիէն յետոյ եկող գրեթէ բոլոր պատմիչներուն առջեւ կը բացուի ազատ ասպարէզ՝ համաման կարծիքներու համար, թէեւ ոչ ամէնքն ալ միեւնոյն ձեւով: Ասոնք ամէնքն ալ կը պատմեն թէ Մեսրոբ Դանիէլեան գիրը անփոփոխ պահեց եւ անոր պակասները միայն լրացնելով՝ կազմեց իր այբուբենը: Բայց այս պակասներու թուին համար մեծապէս կը զանազանին իրարմէ: Անոնք որ Դանիէլեան գրերը 22 կը գնեն, կ'ընդունին հետեւաբար որ Ս. Մեսրոբ հարեւր ըլլալ չնայեալ 14 գրերու. անոնք որ կը գնեն 29 գիր, Ս. Մեսրոբին կու տան 7 գիր. այսպէս եւ 24 գիր դնողները՝ կու տան 12 գիր,

իսկ 17 գիր ընդունող վարդանազիրը՝ 19 գիր, Պատմիչներուն մեծագոյն մասը 7 գիր աւելցուած ըլլալու կողմէ եւ այսպէս են՝ Ասողիկ, Ոսկեփորիկ, Կայսերաց գիրը, Մովսէսի եւ Դաւթի անվաներականը եւ Գանձարան։ «Մաշտոցն երանելի... Դանիէլեան նշանագրօք զգրուած թիւն ըստ Հայումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, տուեալք նմա ի Սահակայ, Յես որոյ դարձեալ եւս ի վեցերորդումն նորին Վաւա-Շապոյ... վերսորին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յերանակեալ յօրինէր (Ասող. էջ 74)։ Դպրութիւն Հայոց լեզուիս իմ գիր ի Դանիէլէ փխտափայէ ասորւոյ կարգեցաւ... իսկ լեւն գրոցն պակասութիւն Մեսրոփը երանելի տարմնացի խնդրուածովք յԱստուծոյ սունու» (Ասող. էջ 139)։ «Ա. Ե. Բ. Ի. Ո. Լ. այս գրերս աւելաւ ի Մեսրոփա գեղեցիկ վարդապետ... եւն» (Ոսկեփ. շեռ. էջ 263 եւ 1723. ամբողջ հասուածք տես վերը՝ էջ 86—87)։ «Յորոյ աւուրս գտաւ զպրութիւն Հայերէն լեզուին, իմ գրով ի Դանիէլէ փխտափայէ ասորւոյ կարգեցաւ... իսկ լեւն գրոյն պակասութիւն Մեսրոփ երանելի տարմնացի... Հայցեալ յԱստուծոյ եւ ցուցեալ նմա ի տեսչեան» (Կայսերաց պատմ.)։ «Թայսմ ժամանակիս եղեւ խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, իմ գիր ի Դանիէլէ փխտափայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Գրիգորի. իսկ սուրբն Սահակ եւ Մեսրոփ բազում աշխատութեամբ պէտս արարին... յետոյ երեւցաւ ի տեսչեան Հրեշտակ տեառն... էջ յերկիր առ նոսա եւ որպէս ի տունջեան խօսէր ընդ նոսա, եւ յաման ինչ խեցեղէն՝ մասամբ նկարեալ ապր նոցա զգիրս եօթն» (Մովսէսի եւ Դաւթի անվաներականը, Հնոց-նորոց, էջ 41—46)։

Վերջապէս Գանձարանի մէջ կը կարգաւոր հետեւեալ տողերը.

Քսան եւ ինն գիր էր շինած,
Այլ անօգուտ էր ընթերցողաց,
Ձի ոչ կապէր հեգ բանից անուանց,
Այլ անհոգի մարմնոց նմանած...
Այն Աստուծոյ անեղին փառաց՝
Եօթն գիր այլ ի վիժին դրումած։

(Var. գեօմն գիրն ի քարին գրեաց)...

Տպաւորեալ ի սիրտս նորին
Այն որ բրնցաւ աշովն անելին,
Այս, եւ եւ կարգեալ ընդ եթին,
Ոյ եւ ինն որ եօթն կոչին.

(Var. ի եւ ու ինն ի կարգին.)

Ջրը առեալ Մեսրոփ պանելին,
Խառնեաց ի յայլ գիրս որ նախ էին։

(Var. զոր եւ առեալ մեծի Մեսրոփային,
Խառնեալ ի յայլ գրերն տաւընն)

Սորայ հոգի ջահեացաւ նոցին,
Վեցերկ վեցից համարեալ գրին։

(Շեռ. Թաւ. 43, էջ 318—321բ,
Var. էջ 46, Կարին. Թ. 466, էջ 182)

Հայ գիր յօրինեալ,
Վարմապուհ օգնեալ,
Վախիճ գործակցեալ,
Դանիէլ շնորհեալ,
Քսան եւ ինն գտեալ,
(Var. քսան եւ հինգ)

Նախնեացն արարեալ...
Աստուած գթացեալ,
Հրեշտակ ճեռն իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ...
Եօթն գիր յայտնեալ,
Այս հոգի ջահեալ,
Չայլ գիրս յարուցեալ,
Սկիզբալք հեգեալ,
Բանն յար մնացեալ,
Ի գիրս միացեալ,
Ձիմաստս պատմեալ։

(Շեռ. Թաւ. 43, էջ 150բ—154ա,

Var. էջ 46, Կարին. Թ. 466, էջ 57—61)

Եօթն գիր ընդունողներուն մէջ կը յիշուի նաեւ հին հեղինակ մը՝ Անանիա Հիւրապետի (տես Բաղմ. 1843, 248)։ Բայց այս բանը ուրիշ տեղ մ'ալ կրկնուած չեմ գտներ. եւ կը կարծեմ որ այս անունով կ'ուզուի ակնարկել Կայսերաց Պատմութիւնը, որ յիշեցինք վերը։

Դանիէլեան այբուբենը 22 գրէ բաղկացած ընդունելով՝ Ս. Մեսրոփին 14 գիր կու տան միայն Կարապետ Սամնեցի եւ Վարդան պատմիչ, երկուքը իրարու գրեթէ ժամանակակից, կամ Սամնեցին քիչ մը աւելի հին։ «Առեալ ընդ իւր զմաստառն Դանիէլ եւ ժամանէ առ կողով իւր թարգմանելով զվարդուց արարեալ նշանն՝ զկրկին տանն եւ զերկու տառն (այլուած եւ քան. այս սրբագրութեան մասին տես վերը՝ § 1), որք ոչ բաւականնային բայից մերոց... (յետոյ կ'աւելցնէ) տեսներ... զՏէրն Հրեշտակաց՝ մարգարեական աջօք՝ որ գրէր մատաւնագիծ ի սալս սրտի իւրոյ՝ չորեքստասուն տառն» (Կ. Սամն. էջ 41, 43)։ «Առեալ Մեսրոփ յօրինէ զպրութիւն Հայերէն, քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլէ ասորւոյ գրեալ ի հին ժամանա-

կայ, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղեւ յառանցոցն . . . եւ ոչ Մեսրոպ կարէր նորօք փոխել զաստուածաշունչ մաստանս ի հայ բարբառս: Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ արքայն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զինգրեւ լին, չորքաստան գիրս, աշով իւրով գորովեալ առաջի նորա, (Վարդան, էջ 49): «Լեալ է հայերեն գիր Տոնոց . . . զորոյ զթերութիւնն երկից նորս մեր Եջորս, աստուածախառն շնորհօք լցեալ, նորգիշ յորոյս խորայելի եւ կարգաւորիչ» (անգ, էջ 50):

Դաւիթ Անյաղթին ընծայուած հանելուկին մէջ եւ Մագիսարոսի լուր Ս. Մեսրոբին կը տրուի 12 գիր, իսկ Վարդանապետին մէջ՝ 19 գիր (տես վերը՝ էջ 81, 88):

Յաւելեալ գրերու թուի մասին անտարբեր է Սամ. Անեցի, էջ 68. «ԶԴաւիթէի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանգերձ: Եւ յետ միոյ ափ դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ, որով եւ գարութիւնք եւ գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին»:

Գրեթէ ասոր նման բան մը կը գրէ Յայսմաուրբը. «Եւ առեալ (տեսիլքէն յետոյ) եստեղծ զնշանագիրսն միւր լեզուիս՝ հանգերձ թուփրնոսի իմաստասիրաւ: Եւ նախ յղեցին զհոռո՞ գիրն ի հայերէն այրուբնեան եւ ապա զթերին ցին աստուածատուր շնորհօքն»:

Վերջապէս յիշենք ինովպական առասպել մը՝ որ այլանդակ ձեւով՝ հայերէն գրերուն հիւսը կը պատմէ: Այս առասպելը որ կը կրէ «Պատմութիւն ցերտագ հայ թագաւորին», վերնադիրը, առաջին անգամ գտաւ Joh. Bachmann՝ Պերլինի թագաւորական մատենադարանի ինովպացերէն մէկ ձեւագրին մէջ եւ հրատակեց՝ գերմաներէն թարգմանութեամբ հանգերձ: Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus (Berlin 1888) աշխատութեան իբր յաւելում (տես գրքին ետեւը, էջք 12, Geschichte des armenischen Königs Tertäg) եւ երկրորդ անգամ իր Aethiopische Lesestücke (Leipzig 1893) աշխատութեան մէջ: Այս առասպելին համառոտութիւնը կու տայ Ցաղաւարեան (ծագումն հայ տառից, էջ 37), որուն ամփոփումը կը զննեմ հոս:

«Հայերը հին ժամանակ չունենալով գիր՝ կը գործածէին Հուովմայեցոց եկեղեցական գրքերը. անոնց քահանայները կու գային Հուովմէն: Եւսոյ Հայերը գտնելով Հուովմայեցիներէ-

րէն, կարեցին իրենց յարաբերութիւնը, որոշեցին իրենցմէ ընտրել քահանայներ եւ սեպհական գիր հնարել: Թագէտ անունով առաքինի եւ արդար քահանայ մը, 3 շաբաթ աղօթեց Աստուծոյ, եւ Աստուած շնորհեց անոր 12 գիր, որ բաւական չէին գիրք գրելու: Թագէտ այս գրերը փորագրեց եկեղեցիի մը քարին վրայ ու մեռաւ: Մարտիրոս եպիսկոպոսը՝ հայ տառերը գտնելու համար բուրձ հագաւ, միկրի վրայ նստաւ, 3 օր ծով պահեց, 42 անգամ լալախառն աղօթեց: Վերջապէս Աստուած լսեց անոր ձայնը եւ զրկեց հրեշտակը, որ Մարտիրոսին սորվեցուց 10 գիր ալ եւ ըստ. «Գնա՛ բարգէ՛ Թագէտ քահանային 12 գրերուն վրայ, որով կ'ունենան 22 գիր, ստով կ'ամբողջանայ այրուբնեւ: Այսպէս գտնուեցան հայերէն գրերը, որոնցմով թարգմանեցին հին ու նոր կտակարանները»:

Այս ինդիքին առթիւ նոր քննիչները կը բաժնուին 10 մասի.

1. Ինձիճեան, Էփմի, Լակարա, Հիւրճման, Կարգհաւգէն, Սարգսեան, Գարութիւնեան եւ Ցաղաւարեան կ'ընդունին որ Մեսրոբ իրմէ հնարած է 14 գիր:

2. Հ. Ղ. Մ. (Բազմ. 1848, էջ 248—9) 12՝ բաղաձայն:

3. Պատկանեան՝ 10 գիր (2 ձայնաւոր եւ 8 բաղաձայն):

4. Լանկունա՝ 19 գիր (6 ձայնաւոր եւ 23 բաղաձայն):

5. Գարագաշեան (Քնն. Պատմ. Գ. 38)՝ 7 ձայնաւոր:

6. Աղայեան (Մուրճ 1890, էջ 1587—8)՝ 7 գիր (2 ձայնաւոր եւ 5 բաղաձայն). իսկ 2 ձայնաւոր եւ 2 բաղաձայն՝ շատ յետոյ:

7. Միւլլէր՝ 14 գիր (7 ձայնաւոր եւ 7 բաղաձայն) կամ 16 գիր (7 ձայնաւոր եւ 9 բաղաձայն). (տես Ցաղաւ. ծագ. հայ տառից, էջ 19):

8. Ս. Վ. Պարոնեան (ՀԱ. 1896, էջ 74ր եւ 75) աւելցուած գրերուն թիւը չ'որոշեր: Այսպէս նաեւ Գ. Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 130):

9. Մալխասեան՝ իր Դասընթաց հայ. մատ. (Թիֆլիս 1899) աշխատութեան մէջ երկգիծի գիրք մը կը բունէ. նախ (էջ 50) կը հաստատուի որ Դաւիթէեան գրերը հայերէն չէին եւ հետեւաբար Մեսրոբ մէկ կողմ թողուցած է. իսկ յետոյ (էջ 52) կը գտնէ որ Մեսրոբ 15 գիր

միայն հնարած է (1 ձայնաւոր եւ. 14 բաղա-
ձայն), այն է՝ յունարէին մէջ չգտնուող գրերը՝
որոնց մէջ նաեւ չ։

10. Գործարարը¹ կ'ընդունի որ Մեսորոյ
բարեփոխած ըլլայ Դանիէլեան գիրը, թէ անոր
գրութիւնը փոխելով եւ թէ նոր գրեր աւելց-
նելով. բայց այս յաւելումները որոշել անկա-
ւելի կը գտնէ։ Իր կարծիքով Դանիէլեան գիրը
սեմական այբուբեն մ'էր՝ զանազան այբուբեն-
ներէ քաղուած (ասորի, արշափունեան եւ սա-
սանեան պահլաւերէն)։ Այս այբուբենը շինած
էր Դանիէլը՝ Ասորաց եպիսկոպոսը։ Ասոր թեմին
մէջ կը մտնէին Աշմեսաց բղձնաւորութիւնը եւ
Սասուն գաւառը, որոնց բնակչութեան մեծ
մասը հայերէ կը բաղաւաճար։ Դանիէլ այս հայաց
մէջ քարոզելու նպատակով՝ հայերէն լեզուին
համար շինած էր յիշեալ այբուբենը, որով
“երկայն տառն արդէն հայերէն գրած էր եւ
հետեւաւորս այս լեզուաւ թարգմանութիւններ
ալ կատարած” (ՀԱ. 1912, էջ 212)։ Բայց
Պրնայ ըլլալ որ այս Դանիէլեան ալ նոյն այբու-
բենը ինքը հնարած չըլլայ, որով հեղինակը
կ'ըլլայ աւելի հնազոյն ասորի (էջ 216)։
Դանիէլեան այբուբենը ձախակողմեան ուղղու-
թեան կը հետեւէր, այսինքն գրերուն երեսը
գեպի ձախ դարձած էր, ձայնաւորներ քիչ ու-
նէր, եւ գրերը ասորերէնի պէս իրարու կը
կցուէին։ Մեսորոյ գրերը ալ դարձած, աւել-
ցուց եւ լրացուց ձայնաւորներու թիւը, մտցուց
գրերը անբառ գրելու դրութիւնը, բայց իր
աւելցուցած տառերուն թիւը որոշ չէ։ Անշուշտ
իր հնարածներն են շ, ա, է, փ, ւ, ի, ւ, ի, -
(էջ 663)։ Ասոնց վրայ մոռցած է աւելցնել
նաեւ ի, ւ գրերը, որոնց համար կ'ըսէ թէ
է գրէն կազմուած են (էջ 659)²։

Վերոյիշեալ տասը կարծիքներուն ման-
րաման թուումը շեղք ընէր, որովհետեւ նա-
խորդ գլխուն մէջ՝ Դանիէլեան գրերուն առ-
թիւ (§ 8) յիշած ենք։

8. Կարծիքներու այս քառսին մէջ որն է
ուղիղն ու հաւանականը։ Ասիկա գտնելու հա-
մար պէտք է մի առ մի քննել վերը յիշատա-
կուածները։

¹ Այս հեղինակն աշխատութիւնը (Պատմ. Հայե-
րէն նշանակութիւնը եւ վարդապետ Ս. Մալթոսի) նոր փայտ
հրատարակուեցաւ (ՀԱ. 1911, էջ 529—544, 673—684,
1912, էջ 41—54, 199—216, 657—666)։ Մարդիկ եւ Հ. Ա.
վարդանանի թարգմանութեամբ, իր ընդ որ տեսութիւն-
ները եւ անոնց քննադատութիւնը մտցուցած եւ՝ անա-
տուութեան մէջ։

² Այս ենթադրութեանց դեմ մեր պատասխանը
տես վերը էջ 70—76։

Ամենն առաջ արժէքէ զուրկ է փարպեց-
ւոյն պատմութիւնը։ Այս պատմութեամբ Դա-
նիէլեան գիրն է նոյն իսկ Մեսորոսեան գիրը.
եւ դեռ այս գրին ալ կոթարդումը ոչ թէ
Մեսորոսին է, այլ Սահակի եւ անոր առաւ-
քանի մը աշակերտներունը։ Նիժէն տպուած է,
այսինքն թէ մեր աշխարհուն 36 գրերը Դա-
նիէլեան այբուբենն են, ուր են ուրիշն Մես-
որի երկամայ փորձերը, Միւրպետը եւ Եղե-
սիտ իր ձամբորդութիւնը, անսխլով կամ իր
սեպհակաւ աշխատութեամբ պակաս գրերը
գտնելը։ Առկաց գրքի թարգմանութիւնը,
ուրախ վերագործը, թագաւորին, կաթողիկոսին
եւ Ժողովուրդին ուրախ ընդունելութիւնը եւն,
դեպքեր, որոնք այնքան մանրամասն պատմուած
են նորիւնի մէջ։ Այս խնդիրը արդէն աւելի
ընդարձակ քննած ըլլալով Ս. Մեսորոսի դեմ
սագրութեան մէջ (Գլուխ Գ), աւելորդ կը
գտնենք հոս մէջ բերել մեր փաստերը։ Միայն
կը յիշենք հետեւեալ հանգամանքը։ Փարպե-
ցին գրի գիւտը պատմած ասեմ կ'ըսէ որ իր
աղբիւրը կորինն է, իր տուած տեղեկութիւն-
ները բոլոր անկէ կը քաշէ։ Եւ որովհետեւ կո-
րինի մէջ չկայ այսպիսի տեղեկութիւն, կը
հետեւի թէ Փարպեցին սխալած կամ, աւելի
լրանաւոր կ'ըլլայ ըսել, խնդիրը կարճ կապած է։
Այս համարօտաբանութեան պատճառաւ է
նաեւ որ վրաց ու արուսեանց այբուբենի գիւտն
ալ չի յիշեր։ Հետեւաբար եւ անոր վրայ կար-
ծիք հիմնել՝ անտեղի է եւ սխալ։

Խորենացւոյն մէջ գտնուած եօթը ձայնա-
ւորներուն թուումը յետին յաւելուած մ'է։
Այս խնդրին վրայ խոսած են արդէն Langlois,
Collect. II, 162, Խալաթեան, Փարպ. եւ
գործք նորին, էջ 117, Խ. Ստեփանէ, թրգմ.
Խոր. 1889, ծան. 697, Խ. Եարութիւնեան,
Հայոց գիրը, էջ 265, 371 եւն։ Ասոնց կը
ցուցնեն որ յիշեալ ձայնաւորներու յաւելուածը
կայ Վենետիկի 6 ձեռագիրներէն միայն մէկուն
մէջ¹, այն ալ լուսանցքին վրայ։ Միւս ձեռա-
գիրները չունին այդպիսի բան. չկայ Լամբրո-
նացւոյն ընտիր օրինակն մէջ, չկայ Յակոբ
Կարինեանի բաղդաստան օրինակին մէջ, ինչպէս
նաեւ Փարպ. Կարինին (էջ 10) եւ Գանձակեց-
ւոյն մէջ (էջ 15), որոնք Խորենացւոյն տե-
սիւքը թեւեւ բառացի կ'օրինակեն, բայց եօթը
ձայնաւորներու յիշատակութիւնը չունին։ Վե-

¹ Իսկ Ալեքանդր Հայապատումը (մասն Բ, էջ 145բ) կը
գրէ. “ստեփ. Ի վեց օրինակաց մեր ունեցած ձեռագրաց”։

նետակի հրատարակիչները զուր տեղը բնագրին մէջ մտցուցած են այդ յետին յաւելումը, որոնց հետեւած են միւսներն ալ անգիտութեամբ, եւ այսպէսով մտած է նաեւ զանազան թարգմանութեան և արտաստութեանց մէջ:

Միայն ի. Բ. Սարգիսեանն է (Բազմ. 1897, Ապրիլ, յաւել. էջ 3), որ պաշտպան կը ներկայանայ այս եօթը ձայնաւորներուն: Իր ապացոյցն այն է որ "Մովսէս քերթողահօր քերականական գրութեանց մէջ կը հանդիպինք եօթն ձայնաւորաց թուարկութեան"՝ զոչք ընդ-բազմայնից. ասկէջ իսկ կարելի է թէ անցած ըլլան պատմագրութեան մէջ. բայց ես կարծեմ, թէ Մովսէս՝ պէտք է, որ նոյն իսկ իւր պատմութեան մէջ անորոշ կերպով Մեսրոպայ ձեռնորով յաւելելու տաւերու յիշատակութիւն մ'ընտը ըլլաւ, զոր անոր ընծայուած հետգրին քերականք, այսպէս եւ յետոյ Վարդան եւ Ասողիկ՝ իրեն պաշտպան մեր այլբերնարանի աւտորական ծագման՝ չգտնելով այդ ձայնաւորաց գոյութիւնը ասորի հին այլբերնարանին մէջ, մտածեցին Մեսրոպայ գիւտին ընծայել զայն:

Այս ապացոյցը, ինչպէս կը տեսնուի, բաւական անշուք է: Նախ՝ Մովսէս քերթողի անունով հասած քերականութիւնը յետին գործ մ'է եւ անունաւորաց միայն ընծայուած էր և պատմագրին: Երկրորդ՝ ենթադրելով իսկ որ երկուքն ալ մէկ հեղինակի գործ ըլլան, ինչ կապ մէկուն կամ միւսին մէջ: Մովսէս քերթողի քերականութիւնը սպագրութեամբ ծանօթ չըլլալով եւ չ. Սարգիսեանի գրութեան մէջ ալ նոյն հատուածը մէջ բերուած չըլլալով, պարզ չենք գիտեր թէ ինչ կ'ընէ քերականը: Բայց որչափ կ'իմացուի չ. Սարգիսեանի բառերէն, կ'երեւայ որ քերականութեան մէջ տառերու պարզ "թուարկութիւն, մը կայ. չէ յիշուած թէ ձայնաւոր գրերը Մեսրոպ աւելցուց հին այլբերնին վրայ: Ամեն քերականութեան մէջ ալ ի հարկէ պիտի յիշուին լեզուին գրերը, թէ ձայնաւորները եւ թէ բաղաձայնները. բայց ասկէ եզրակացնել թէ ուրեմն յորինացուցն պատմութեան մէջ ալ յիշուած էր որ Մեսրոպ եօթը ձայնաւորներն աւելցուց հին գրին վրայ, անուշաղջ զարմանալի կը գտնենք:

Այսպէս ուրեմն յորինացուցն մէջ ձայնաւորներու թուումը յետին եւ երկրորդական գրի մը յաւելուածն ըլլալով, ժամանակ է որ վերնայ նոր հրատարակութեանց մէջէն, ինչպէս վերջաւ փարպեցոյն մէջէն՝ ստեղծին ամբողջ հատուածը:

Ս. Մեսրոպին մասնակի գիւտ մը վերաբերելու գաղափարը առաջին անգամ կը ծագի Հայոց մէջ՝ Ժ. Գարուն (Ասողիկի զով): Ասկէ հին համարուած յիշատակութիւնները անտոյգ են. այսպէս Անանիա Շիրակացին (Բազմ. 1848, 248), որուն վերագրուած Պատմութիւնը, ինչպէս ըսինք, պիտի ըլլայ կայսերաց Պատմութիւնը՝:

Սկիզբէն Մեսրոպի աւելցուցած տառերուն թիւը եօթը կը համարուի, բայց առանց որոշելու թէ ինչ տառեր են: Երկու-երեք դար յետոյ՝ թիւը կը բարձրանայ 14-ի (ինչպէս ունին Սասնեցին եւ Վարդան). բայց ասոնք ալ զեռ չեն որոշեր տառերուն եւութիւնը: Քիչ մը յետոյ կու գան Գանձարանն ու Ոսկեփորիկը, որոնք խարակելով եօթը թիւէն, գաղափարաց զուգորդութեամբ կ'ենթադրեն թէ Մեսրոպի հետած գրերը ձայնաւորներն են: Վերջապէս կու գայ Վարդանազիրը, որ խայտառակ պատմութիւն մը կը յերիւրէ, ինչպէս տեսնք վերը՝ էջ 88—89:

Նսգիրը այսպէս ամփոփելէ յետոյ, կը հարցնենք, իրաւացի՞ է արդեօք մէկ կողմ՝ ձգել հետգրն եւ գրի գիւտին ժամանակակից պատմիչները եւ 600 կամ 800 տարի յետոյ եկող անձերու պատմածին կարեւորութիւն տալ, ինչպէս կ'ընեն վերը յիշուած նոր քննիչները, այն ալ կամայաբար մէկուն կամ միւսին հետեւելով: Եթէ ինչորէր ներքին պահանջներ ունենար, այն ժամանակ հնարաւոր էր թերեւս լսել յետին պատմիչներուն. բայց այսպիսի պահանջ մը չկայ: Եթէ Մեսրոպ հասկցաւ որ խաբէութեան մը զոհ գացած է, թէ Դանիէլեան գրերը հայերէն չեն, այլ եւ ինչու պիտի պահէր այդ ձեւերը: Կորին իր գրքին սկիզբը կը գրէ. "Չապաւան զեան ազգին եւ Հայաստան աշխարհին զաստուածապարգէս գրոյն . . .", եթէ մեր գրերը Դանիէլին ղըկածներն են եւ քանի մը հատը միայն Մեսրոպ գտեր է, ալ ինչ "ապաւան զեան ազգ", "Հայաստան աշխարհ", կամ "աստուածապարգէս գրի", թող ըսէր "Չաստուածապարգէս եւ Միջազգեայ աշխարհին զԴանիէլեապարգէս գրոյն . . ." եւ այն ատեն ճիշտ կ'ըլլար: Ո՛վ որ աչք ունի համեմատելու հայերէն, ինչպէս նաեւ հին վրացերէն գրերը, պարզ կը

¹ Հայաստան մ. Չ. 71-րդ կայսերաց Պատմութեան համար կ'ընէ թէ իտրագրին մէջ կը գտուի "ՍՆՈՂԵՐՆԱՆԵ ԵՒ Ի ՄՈՎՍԵՍ ԲԵՐԹՈՂԱՀՕՐԵՆ ԲԱԶԼԱԾ ԵՒ ԿԸ ՀԱՍՈՒՄ ԴԻՆԵՆ 686 ԹԻՒԼՈՂ ԽՈՐԵՆԱՅՈՂՆ ԵՐԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՍԿԱԿԱԾԻՔԻ ԿԸ ԳԱՐՆԵՆ ԳՐԵՐԸ":

տեսնէ որ աստիք մէկ ոճ, նկարաւոր մէկ դրու-
թիւն ունին, հետեւաբար եւ մէկ ձեւքի շնորհք,
միեւնոյն մարդու ձեւակերտն են: Երկու գրու-
թիւն, երկու տարր, մին Դանիէլեան եւ միւսը
Մեսրոբեան՝ չկայ հոն: Գաւեղնաձեւերու մասին
խօսող պատմիչները իրողութիւն մը չէ որ կը
պատմեն, այլ իրենց բանասիրական մտածողու-
թեան արդիւնքը: Կորինքի եւ խորնացոյն քով
կարգաւորվ թէ Դանիէլ ստորի էր, կամ թէ
այսուքները յունականին հետեւողութեամբ կազ-
մուտ էր, ասկէ կը սկսին եզրակացութիւններ
հանել. կը հետեւցնեն թէ Դանիէլեան գրերու
թիւն ըլլալու էր ըստ ստորականին 22, կամ
ըստ յունականին 24 եւ կամ երկուքին խառ-
նուրդով 29 են (տես վերեւ, էջ 82—91):
Բայց այս բոլորը անհիմն է:

Ս. Վ. Պարոնեան (Երկրագունտ 1885,
էջ 101—3), որ Դանիէլեան գրերուն անփո-
փոխ շարունակութեանը կողմնակից է (իրեն հետ
նաեւ Զարբհանաւան, Հին Դպր. Պատմ.,
էջ 48), բացի քարգեցեղն վկայութիւնէն՝ կը
բերէ նաեւ հետեւեալ երկու պատճառաբանու-
թիւնները. 1. Հնութիւնը յարգի բան մ'է.
մարդիկ ամէն ժամանակ աշխատած են պահել
հնու թիւները. այս զգացմունքով Մեսրոբն ալ պի-
տի պահէր Դանիէլեան գրերը: 2. Եթէ հայերը
այնպէս պինդ փարեցան Դանիէլեան գրերուն,
երկու տարի գործարդեցին եւ շատեր վա-
ւեցան անոնց, ուրիշ Մեսրոբ անկարող էր
անտես ընել զանոնք:

Մեսրոբ հայերէն գիր կը փնտրէր եւ ոչ
թէ հնութիւն. Պարոնեան այս պատճառաբա-
նութիւնը կու տայ այն պատճառով որ կը կարծէ
թէ Դանիէլեան գիրը հայերէն էր եւ թէ այդ
գրերով գրուած հայ գրականութիւն կար: Այս-
պէս է նաեւ Ցաղաւարեան. «Մեսրոպ կամեցաւ
հաւատարմով մնալ հնութեան, պահել այդ
գրերն նորոգեմանմբ, զի ազգային էին եւ նուի-
րական . . . եւ ինչու թողոյր այդ ազգային
նուիրական գրերն եւ բոլորովն նորեր գտնելու
աշխատէր» (էջ 25—26): Բայց մեք գիտենք
որ Դանիէլեան գիրը հայերէն չէր, Մեսրոբ այդ
գրով գրուած բան մը հազիւ թէ գտած ըլլար,
կամ եթէ գտած էր՝ անմիջապէս տեսած ու
հասցած էր որ Կարապետեանի մը հետ գործ
ունի. եւ այս հանգամանքը միայն բաւական էր
որ իսկոյն եւեթ մէկ կողմ նետէր զայն:

Երկու տարուան փորձ բանքը երկու դար
չի նշանակեր: Դայելով այն ժամանակի հան-
գամանքներուն՝ այսքան կարճ ժամանակի մէջ՝

Դանիէլեան այբուբենը շատ ոչինչ տարածու-
թիւն ունեցած պիտի ըլլար: Մեսրոբ իր գրերը
35 տարի տարածեց անխնայ ջանքերով. իր
գործը շարունակեցին իր յաջորդներն անգաղար
եւ այնու ամենայնիւ մէկերկու դար յետոյ կը
գտնենք որ Ցարոնի մէջ զեռ Մեսրոբեան գիր
չկայ եւ ասորի գրականութիւնը կ'իշխէ:

Մեր կարծիքն այն է որ Մեսրոբ Դանիէ-
լեան գիրը բոլորովն մէկ կողմ դնելէն յետոյ՝
իր այբուբենը ամբողջապէս ինքը հնարեց:

(Ըրոյն—Պիլի)

ՀԱՅԵՐԱՅԱՆ ՄԱՅՈՒՆԵՆ

ՈՐԷՆ (= ՄԲՆԵՐՆ) ԲԱՐԷ ԴՈՍԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԷՋ

Այսքանեանի՝ հին զարաբի հասարա-
կօրէն անսովոր, այսու հանգրձ Բուզանդայ եւ
Զգոնի դասուն մէջ վաւերապէս գործածական
համարած մէն ձեւը (հինակ. հերակ., Նախա-
շաւիղ, էջ 64) կորելի չէ այսօր իբրեւ դասական
պաշտպանել: Մէն է վերջեան արգէն «անկանո-
նութիւն» ներու եւ «քերականական սխալ» ներու
կարգին մէջ դրած է ձեւը, Հանդ. Ամս. 1903,
էջ 230, ուր յառաջ բերուած քանի մը մոխնեղուն
անհարգապատկիւնը ձեւագրական եւ բնագրա-
կան համամասնութիւններով կարելի է վերջա-
կանապէս վճռել:

Հինգերորդ դարու դասական հայերէնի մէջ
նկատուած շատ մը վերիպակներ ծագած են պար-
զապէս համառոտագրութիւններէ. այսպէս յա-
ռաջ եկած է նաեւ մին ձեւը «ամ» կամ «ամն»
համառոտութիւնէն, որուն ուղիղ բնութեւնուն
էր սակայն մոխն. մեր այս կարծիքին շատ զօրա-
ւոր ապացոյց է Ոսկ. Մեղի. Մատթ. Ա. էջ 745
ոտ ժող. «Եթէ ոչ յոմն առեալ առանձին ոչ
կազմի», որուն գեմ՝ Պարթի օրինակը կը գնէ
«ամն» բոտ այսմ բուն հարգաւոր ձեւն՝ յոմնոյն
(հմմտ. Թոռնեան, Հանդ. Ընթ. Ա. էջ 90).
այս կարգի տակ կը գտնուի հետեւեալ երեք յա-

1 Գորապաշտ ալ գործածած է մի անգամ. «Եւ
լորանձին լափից լոմին յական քրթիւն Լուսից Լա-
փոնգին», էջ 301:

2 Հէջուելու է մանու. որպէս թուական անական.
ներու անկանոնութիւնները. Գլ բանն անդամ մտած
սարգած է դասական հայերէնի մէջ, հմմտ. Զգոն, էջ 18
(8ուշարման, էջ 311, ծանոթ. 1) եւ Բուզանդայ M
օրինակը «միշէն. ի. եւ Գրի. Գ. 8 էր. Միքաէլեան,
Փաւստոս Զեւագիրները, Zeitschrift für Armenische
Philologie, II, էջ 280, ծանոթ. 2: